

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ,
МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Історичні записки

Збірник наукових праць

• **Історичні науки**

Випуск 34

Луганськ — 2012

М'ягка Ганна Олексіївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мальцева Анастасія Олександрівна – студентка V курсу спеціальності «Архівознавство» Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мезеря Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Михайлюк Владислав Віталійович – аспірант асистент кафедри історії України Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Мірошниченко Олена Василівна – асистент кафедри вищої математики Державного економіко-технологічного університету транспорту

Молоткіна Валентина Костянтинівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Осипович Ірина Анатоліївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету; ст. лаборант кафедри всесвітньої історії ДОНУ

Петренко Олександр Омелянович – кандидат технічних наук, доцент кафедри тракторів та автомобілів Луганського національного аграрного університету.

Пенькова Наталія Сергіївна – аспірант кафедри всесвітньої історії Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Підченко Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри архівознавства Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Сапицька Олена Михайлівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії СХУ ім. В.Даля.

Сергієнко Сергій Юрійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Донбаського державного технічного університету (м.Алчевськ).

Стефанов Ю.А. – аспірант кафедри історії України ЛНУ ім. Тараса Шевченка.

Харковський Руслан Генодійович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних дисциплін Краснодонського факультету інженерії та менеджменту Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Шишкова Ольга Миколаївна – студентка IV курсу, групи ЮІ-381 Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля.

Щерба Оксана Василівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри військового перекладу, Академії сухопутних військ імені гетьмана П.Сагайдачного.

Зміст

Абакумова В.І.	Бібліотеки – провідні інформаційні установи в процесі інформаційного обслуговування суспільства	3
Барабаш Ю.В.	Становлення та розвиток пожежної охорони Донбасі в 1920-х рр.	9
Барановський Ф.В.	Політичний устрій Гетьманщини за часів Богдана Хмельницького	14
Бойко М.	Проблеми посухостійкості та селекції у творчій спадщині професора В.В. Колкунова	18
Бублик О.І.	Джерела з історії опозиційності православного духовенства та віруючих радянської України атеїстичній теорії і практиці (20 – 30-х рр. XX ст.)	22
Вдовиченко С. В.	Дії Чорноморського флоту напередодні та під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. (історіографія проблеми)	28
Данілова А.О.	Санітарно-гігієнічна та санітарно-профілактична складова побуту в радянських партизанських загонах періоду Великої Вітчизняної війни	35
Довжук І.В.	Економічні зміни в українських землях у першій половині XIX ст.	43
Зятков Л.Л. Петренко А.Е.	Малоизвестные страницы из истории работы особой экспедиции В.В. Докучаева на землях Донецкого бассейна.	53
Казьмирчук М. Г.	Проблеми організації навчання та методичного забезпечення у Київському державному університеті (1933-1941 рр.)	60
Кайнара О.М.	Деякі аспекти розвитку Донбасу в 50 - 60 рр.	71
Кальницька Н.Д., Стефанов Ю.А.	Болгары и украинцы: перипетии исторического взаимодействия	76
Кальницька Н.Д., Шишкова О.М.	Періодичні видання махновського руху 1917 – 1921 рр.	81
Корольова Г.І.	Політика радянської влади в Україні щодо селян, які ухилялись від суспільно-корисної праці (друга половина 50-х – початок 60-х рр. XX ст.)	86
Короткова О.О.	Правові і матеріальні основи соціальних змін в українському селі в умовах аграрної реформи 1906 – 1917 рр.	94
Краснікова О. В.	Господарські відносини у володіннях хозарського каганату (IX – X століття)	104
Кривуля О.О.	Забезпечення городян радянської України продуктами харчування протягом 20-30-х рр. XX ст.	108
Крюков В.Г.	Тематичні напрями європейської арабістики як логічний конструкт дослідження інформації арабських писемних документів IX – X століть з історії України	120
Литвиненко Р.О.	Новобудовна археологія на сході України: основні віхи, результати і наслідки	124

The changes in the supply of the urban population with the foodstuffs in Soviet Ukraine in the 20-30s of the twentieth century are analyzed. The reasons of instability in this sphere are established; the ways of solving by the Soviet regime the food crisis in the country are revealed; the particular qualities of the uneven food's providing of the citizen of the different social categories are highlighted.

Key words: food, urban population, the food crisis, the Soviet Ukraine.

Рецензент: В.П.Михайлюк, докт. іст. наук, професор.

Стаття подана 10.03.2012

УДК 930.2 = 411.2 : 94 (477) "09 / 10"

Крюков В.Г.

ТЕМАТИЧНІ НАПРЯМИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ АРАБІСТИКИ ЯК ЛОГІЧНИЙ КОНСТРУКТ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ АРАБСЬКИХ ПИСЕМНИХ ДОКУМЕНТІВ ІХ – Х СТОЛІТЬ З ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Стаття присвячена обґрунтуванню конкретних проблем методології дослідження інформації з історії України, що міститься у творах учених Арабського халіфату ІХ – Х століть. Надана можливість визначити теоретичний механізм узагальнення існуючих у європейській арабістиці тематичних напрямів джерелознавчих досліджень на рівні їх структурної цілісності.

Ключові слова: тематичний напрям, джерелознавчі дослідження, методологічні засади, писемний документ, Україна, Арабський халіфат, традиція.

Виокремлення із загального обсягу повідомлень учених Арабського халіфату ІХ – Х століть інформації, яка відображує етноісторичні процеси, що відбувалися на території України протягом язичницької доби вітчизняної історії надає можливість систематизації та подальшого студіювання цієї інформації як самостійного інформаційного чинника пізнання початкового етапу формування українського етносу. Наукове опрацювання методологічних засад цього студіювання має здійснюватися з урахуванням головних ознак тематичних напрямів джерелознавчих досліджень, що існують у європейській арабістиці, тому що саме у межах кожного з цих тематичних напрямів відбулася конкретизація властивої йому проблематики, та виокремлення цієї проблематики через формулювання його тематики. Отже, метою даного дослідження є загальний аналіз згаданих тематичних напрямів у якості теоретичних засад студіювання інформації арабських писемних документів ІХ – Х століть з історії України.

Належить відзначити, аналіз оригінальних текстів творів арабських учених ІХ – Х століть здійснювався з урахуванням даних про жанрові ознаки, соціальне призначення, фабульно-сюжетний компонент, та структурні характеристики кожного із цих творів як окремого історичного документу. До наукових пошуків залучалася інформація про історичні обставини, в яких виник даний писемний документ, а також ураховувалися його жанрові особливості, ступінь вірогідності поданих в ньому звісток, та виявлялися першоджерела досліджуваної інформації. Ці обставини зумовили пошук і залучення до наукового опрацювання звісток про автора даного документу.

Вирішення цих задач обумовило виникнення та розвиток в європейській арабістиці персоналістичного тематичного напрямку джерелознавчих досліджень. В межах названого тематичного напрямку виникла можливість усвідомлення інформації писемних документів з урахуванням як історичної ситуації, що існувала на час її виникнення, так і світоглядних уявлень та рівня поінформованості їх авторів. Даний напрям започаткував методологічні засади аналітико-тематичних методів опрацювання джерельного матеріалу, які характеризуються виокремленням проблематики, та її обґрунтуванням через аналіз інформації, запозиченої із конкретного арабського писемного документу. Розвиток тематичного напрямку, що розглядається, реалізувався головним чином через критичні видання оригінальних текстів творів учених Арабського халіфату ІХ – Х століть [3; 4; 6].

Вивчення текстів творів, що належать до арабської географічної писемної традиції доби раннього середньовіччя, надало можливість виявити дві суттєві ознаки повідомлень з історії Європи, а саме наявність у них значного обсягу логічно неупорядкованої інформації, та фрагментарність і сюжетно-тематичну неоднорідність її презентації. Викладені чинники зумовили потребу виокремлення тематично однорідних, але розрізаних звісток, що містяться у різних фрагментах оригінальних текстів, та окремої їх тематичної систематизації. Дана обставина визначила логіку наукового опрацювання джерельного матеріалу в напрямі студіювання повідомлень про окремі етнічні спільності, які залюднювали територію Східної Європи протягом визначеної історичної доби. В межах даної логіки відбулося виникнення іншого тематичного напрямку, а саме етно-ідентифікаційного. Дане явище обумовило системність у дослідженні відображення в джерельному матеріалі етноісторичної ситуації, що існувала у Східній Європі протягом ІХ – Х століть. Отже, виникла можливість конкретизувати ознаки етноісторичних процесів, що відбувалися у ті часи. В межах цього тематичного напрямку відбулися переклади оригінальних текстів, де містяться дані про слов'ян [1; 9], норманів [5], населення Хозарського каганату [10, s. 40 – 76] тощо.

Комплексність вивчення етноісторичних процесів спричинило розуміння просторового аспекту як провідного чиннику, що обумовлював специфіку формування етнічних спільностей протягом доби раннього середньовіччя. Адже категорії етносу та території являють елементи однієї цілісності, яка розкриває специфіку історичного процесу. Тому активізувалися наукові пошуки, які спрямовані до опрацювання даних про регіони, де пробували ті чи інші етнічні спільності Європи. У цьому зв'язку об'єктивно обумовленим явищем було виникнення регіонального тематичного напрямку джерелознавчих досліджень, сутнісною ознакою якого є відбір, систематизація, та аналіз інформації арабських писемних документів доби раннього середньовіччя про територію і населення окремих регіонів Європи. Така спрямованість джерелознавчих наукових пошуків обумовила урахування впливу просторового чинника на розвиток етноісторичних процесів, що відбувалися цих регіонах. Адже виникнувши у певному регіоні, історичні явища з часом поширювалися на інші регіони, набуваючи спадкоємності та конкретних особливостей.

Визначена методологічна сутність регіонального тематичного напрямку джерелознавчих досліджень відобразилася в наукових працях, що присвячені безпосередньому студіюванню повідомлень учених Арабського халіфату IX – X століть про окремі регіони Східної Європи, а саме про Каспійське море та Прикаспій [7], Поволжя [2] тощо.

Просторова віддаленість Європи від місця виникнення досліджуваних документів відобразилася на поінформованості їх авторів про цей регіон, а отже, на ступені вірогідності презентованої ними інформації про Європу. Дана специфіка джерельного матеріалу спричинила перетворення історико-інформативного тематичного напрямку на один із провідних у європейській арабістиці. Сутність методологічного опрацювання джерельного матеріалу в його межах полягає у виокремленні подій історії Європи із загального обсягу інформації, що міститься в досліджуваних писемних документах, з наступним визначенням ступеня їх вірогідності через порівняльний аналіз із звітками про ті самі події, що присутні у історичних хроніках, які належать до інших писемних традицій, зокрема до візантійської та латинської. Отже, сутнісною характеристикою даного тематичного напрямку є відбір, систематизація, та аналіз інформації щодо історичних подій у Східній Європі як самодостатньої інформативної цілісності. У зв'язку з цим доцільно згадати студіювання звісток арабських писемних документів X століття про вторгнення руських військово-морських дружин у прикаспійські володіння Арабського халіфату [8].

Що стосується інформації з історії України, то у межах розглянутих тематичних напрямів джерелознавчих досліджень вона визначалася загальними методологічними засадами аналітико-тематичних наукових методів, що реалізувалися у процесі обґрунтування конкретної проблематики через аналіз даних, поданих досліджувані писемні джерела. Втім, вона була предметом джерелознавчого аналізу лише у якості складової студіювання наукової спадщини учених Арабського халіфату IX – X століть, звісток цих учених про етнічні спільності Східної Європи, у процесі опрацювання повідомлень про регіони Східної Європи; визначення ступеня вірогідності джерельного матеріалу. Отже, дана інформація не була предметом окремого наукового пошуку.

Зрозуміло, що на такому рівні джерелознавчого опрацювання інформації з історії України її використання у якості ґрунтовної джерельної засади дослідження початкових етапів процесу формування українського етносу неможливе. Адже в цих умовах не можуть бути виявлені відображені в ній відмітні ознаки тих етноісторичних процесів, що відбувалися на землях України протягом згаданих етапів. Викладені обставини визначають потребу обґрунтування методологічних принципів, на яких має формуватися систематизований підхід до вивчення цієї інформації. Такими є: 1. Виокремлення звісток, що стосуються даної проблематики, із загального обсягу інформації, яка міститься у згаданих творах, у якості самостійних інформативних чинників; 2. Визначення особливих ознак етноісторичних процесів, що відбувалися на землях України протягом означеної історичної

доби, через їх самотність та своєрідність. 3. Урахування спадкоємності окремих елементів етноісторичних процесів у часовому вимірі.

Література

1. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII до конца IX века по Р.Х.) / А. Я. Гаркави. – Санкт-Петербург: Имп. АН, 1870. – IX, 308 с.
2. Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе / Б. Н. Заходер. – Москва, Восточная литература, 1962 – 1967. – Т. I: Горган и Поволжье в IX – X веках / [отв. ред. Е. А. Беляев]. – 1962. – 278 с.
3. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу / [пер. и ком. под ред. И. Ю. Крачковского]. – Москва – Ленинград: АН СССР, 1939. – 194 с.
4. Bibliotheca geographorum arabicarum / [editio M. J. de Goeje]. – Lugduni Batavorum: Verlag von E. J. Brill, 1870 – 1894. – Pars I – VIII.
5. Birkeland H. Nordens historie i Middelalderen etter arabiske kilder, oversettelse til norsk av de arabiske med innledning, forfatterbiographer, bibliografi og merknader, av Historisk-filologisk klasse / Harris Birkeland // Skrifter utgitt av Det Norske Videnskaps – Akademi i Oslo. – № 2. – Oslo: Dybwal, 1954. – 178 s.
6. Das Kitab surat al-ard des Abu Ġa'far Muhammad Ibn Musa al-Huwarizmi / [herausgegeben nach dem handschriftlichen Unicum der Bibliothèque de l'Université et régionale in Strassburg (cod. 4247) von Hans v. Mžik] // Bibliothek arabischer Historiker und Geographen / [herausgegeben von Hans v. Mžik]. – Leipzig: Verlag „Walter de Gruyter und Co.“. – Band III. – 162 s.
7. Dorn B. Auszüge aus vierzehn moderländischen Schriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angrenzende Lander / von B. Dorn // Mélanges Asiatiques. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg, 1873 – 1876. – Volume VI – VII. – Livre 5, 6, 1. – S. 627 – 669, 685 – 716.
8. Dorn B. Caspia. Über die Einfälle der alten Russen in Tabaristan. Nebst Zugaben über andere von ihnen auf den Kaspischen Meere und in den an-liegenden Ländern ausgeführte Unternehmungen / von B. Dorn // Mémoires l'Académie Imperiale des Sciences de St. Pétersbourg. – St. Pétersbourg: Comissionnaires de l'Académie Imperiale des Sciences, 1875 – VIIe série. – Tome 13. – № 1. – XXXVII, 524 s.
9. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny / T. Lewicki; pod redakcją Gerarda Labudy. Z prac Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego (1949-1953) i Instytutu Historii Kultury Materialnej Polskiej Akademii Nauk (1954). – Wrocław – Kraków: Wydawnictwo polskiej Akademii nauk. – T. I. – T. II (część I). – T. II (część II), 1956, 1969, 1977. – 383, XIV s.; 159 s.; 151 s.
10. Validi Togan A. Z. Völkerschaften des Chazaren – reiches im neunten Jahrhundert / von A. Z. Validi Togan // Corösi Csoma Archivum. A Körosi Csoma – tarsáság folyóiate. – Budapest: Körosi Csoma – tarsáság; Leipzig: O. Harrasowitz, 1926 – 1943. – Kötet 3. – Füzet 1. – 1940. – S. 40 – 76.

Статья посвящена обоснованию конкретных проблем методологии исследования информации по истории Украины, которая содержится в сочинениях ученых Арабского халифата IX – X веков. Предоставлена возможность определить теоретический механизм обобщения существующих в европейской арабистике основных тематических направлений источниковедческих исследований на уровне их структурной целостности

Ключевые слова: тематическое направление, источниковедческие исследования, методологические основы, письменный документ, Украина, Арабский халифат, письменная традиция

The article is devoted to the substantiation of concrete problems of methodology the scientific research of information in the sphere of Ukrainian history contained in the treatises of the Arabic scientists of IX-X centuries. We have come to the conclusion that now orientalists can generalize theoretical mechanism of the thematic aspects of original investigations, that exists in European oriental studies, at a level their structural integrity

The key words: *thematic aspects, original investigations, methodological foundations, written document, Ukraine, Arabian caliphate, written tradition*

Рецензент: Сапицька О.М., канд. істор. наук, доцент

Стаття подана
16.03.2012

УДК 902 (477.6): 351.853

Литвиненко Р.О.

НОВОБУДОВНА АРХЕОЛОГІЯ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ОСНОВНІ ВІХИ, РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ

Розглядається історія так званої «новобудовної доби» в археології Східної України, що охоплювала 1970-і – початок 1990-х рр. Висвітлюються основні віхи цього процесу, задіяні в ньому академічні та вишівські експедиції, оцінюються головні науково-практичні результати й наслідки цієї археологічної епопеї.

Ключові слова: *історія археології, новобудовна експедиція, методика розкопок, археологічні пам'ятки, курган, поховання, енеоліт, бронзовий вік, залізний вік, середньовіччя.*

В історії вітчизняної археології особливе місце посідає так звана «новобудовна доба», яка в масштабах усієї України хронологічно охоплювала майже всю другу половину ХХ ст. Йдеться про масштабні польові археологічні дослідження, викликані не менш масштабною господарською діяльністю, спрямованою переважно на спорудження гідромеліоративних (зрошувальних) систем у посушливій степовій зоні європейської частини тодішнього СРСР, половина якої припадала на південні, надчорноморсько-азовські області УРСР, меншою мірою – на будівництво інших об'єктів (автошляхи, газогони, шахти, промислові та цивільні забудови тощо)². Цей тривалий період, насичений значущими для науки і долі сотень людей подіями, поки що не знайшов належного відбитку в науковій літературі, втім як і творах інших жанрів. Проте він уже став етапом історії вітчизняної археологічної науки, причому дуже вагомим, а відтак заслуговує на висвітлення та оцінку. Для українських теренів ми маємо лише декілька тематичних публікацій, які зачіпають проблематику «новобудовної археології» взагалі та дають певні оцінки [4]. Серед праць цієї спрямованості на особливу увагу заслуговує дисертаційне дослідження А.С. Струкуленко, що його цілковито присвячено «новобудовній добі»

² Слід зазначити, що поодинокі епізоди «новобудовних» археологічних досліджень траплялися й раніше. Серед таких можна назвати кількарічні розкопки античної-середньовічної Феодосії О.Л. Бертє-Делагардом під час спорудження тамтешнього порту (1891-1895 рр.) [1], доволі масштабні роботи в зоні Дніпробуду (1927-1932 рр.), Південно-Бузької ГЕС (1930-1932 рр.) тощо [2]. Серед цих ранніх новобудовних розкопок виділимо й дослідження М.О. Макаренком ґрунтового нео-єнеолітичного могильника і курганів на місті «Азовстали» та в інших районах Маріуполя (1930-1933 рр.), а також курганів неподалік «Азотного заводу», в околицях м. Сталіне (1930) [3].

Північностепової Наддніпрянщини [5]. Що ж стосується Східної України, то історія новобудовних розкопок в цьому регіоні досі не ставала предметом спеціальних дослідів, а праці, в яких би порушувалася (зазвичай дотично) ця проблематика, донедавна були одиничними [6]. На цьому тлі варто виділити опубліковану за матеріалами дисертації монографію О.В. Приня, в якій подається літопис охорони культурної спадщини на Донеччині та Луганщині у повоєнний радянський період і де окремим розділом висвітлюється діяльність Інституту археології АН УРСР, музеїв і вишів у справі пам'яткоохоронних археологічних досліджень східноукраїнського регіону [7]. Віддаючи належне здійсненій автором роботі зі збору й систематизації фактичного матеріалу, опрацювання різноманітних нормативних документів та відомчих архівів, слід констатувати, що навіть після виходу цієї монографічної публікації залишається потужний пласт питань і різнопланових проблем, що їх поставила перед археологами, істориками, історіографами «новобудовна археологія» ХХ ст. Серед цих проблем виділимо декілька першочергових, що заслуговують на дослідницьку увагу і мають не лише академічне, а й прикладне значення: а) оціночно-методологічна (чи варто було починати цю епопею взагалі та нашвидкуруч розкопувати тисячі пам'яток, з огляду на те, що переважна більшість збудованих на їхньому місці зрошувальних систем наразі не функціонує і навіть не існує (утилізовані на брукт); а якщо й варто, то чи таким чином слід було організувати ці роботи, щоб інтерес історико-культурної спадщини й науки завжди був друго- чи навіть третьорядним і підпорядкованим економічному, з відповідними наслідками як для польової фази дослідження, так і наступних – фондової, аналітичної, публікаційної тощо); б) методика розкопок і проблема комплексності досліджень; в) збереження і використання джерельної бази (наукові звіти, фонди археологічних, антропологічних, археозоологічних та ін. матеріалів); г) публікація велетенського масиву джерел, рівень залучення здобутих матеріалів до наукових розробок (дисертації, монографії тощо); д) польові й наукові школи, народжені «новобудовою археологією»; е) історичні долі людей і колективів у контексті історії науки та держави; ж) проблема музеєфікації археологічних об'єктів і включення накопичених колекцій до музейно-експозиційної та виставкової справи; з) облік та охорона археологічних пам'яток як складової історико-культурної спадщини. Перелічені аспекти досі не знайшли належного висвітлення й оцінки фахівцями, але потребують цього. Причому долучитися до цієї справи мають не лише молоді дослідники, які народилися вже на виході чи навіть після «новобудовної доби», а насамперед живі її учасники, «погляд із середини» яких є надзвичайно важливим і цікавим. Саме зазначені обставини й спонукали автора запропонувати увазі читача нарис, покликаний певною мірою доповнити, а в чомусь і уточнити фактологічно-оціночний бік існуючих публікацій з історії новобудовних археологічних дослідів на сході України, зосередившись при цьому на діяльності великих експедицій.

Новобудовний «археологічний бум», пов'язаний з масовим дослідженням курганів, зародившись наприкінці 1950-х рр., поступово набував масштабності